

УДК 37.015.3-054.73-053.6:159.95
DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.297001>

Галина Ассєва, вчитель правознавства
Дрогобицького ліцею

ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЇХ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Стаття спрямована на вивчення прояву особистісної ідентичності дітей середнього шкільного віку, її когнітивних складових, що поєднує різноманітні уявлення підлітка про себе, та вивчення поведінкової складової цієї характеристики. З'ясовані також особливості емоційно-оцінювальної вказаної властивості особистості, рівнів усвідомлення, динаміки розвитку. Підлітки не визначають себе частиною спільноти в якій існують, не відчужають суб'єктивно значущого іншого в ній, але це самоусвідомлення є важливою умовою формування особистісної ідентичності.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи підліткового віку (надалі ВПО); особистісна ідентичність; образ Я; когнітивна, оцінювально-емоційна, поведінкова складові; саморозуміння; корекція.

Табл. 2. Літ. 17.

Halyna Asieieva, a teacher of Law Studies
Drohobych lyceum

INTERNALLY DISPLACED PERSONS OF ADOLESCENCE AND PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF THEIR PERSONAL IDENTIFICATION

The article is aimed at the study of the personal identification of children of secondary school age, its cognitive components, which combines various ideas of the teenager, and the study of the behavioral component of this characteristic. The peculiarities of the specified emotional and evaluative property of the personality, levels of awareness, dynamics of development are also clarified.

In the study of development of personal identification, emphasis is placed on the problem of the formation of procedural identification, which is alive now and capable of changes in adolescence. In addition to the conditions of the physical environment, external social conditions, hereditary and biological factors, there are internal personal reasons, namely, violations of self-regulation, individual vulnerability, shortage of personal resources, deformation of the value-motivational sphere, emotional problems, impaired perception of reality, negative life experience.

The results of our research show that teenagers do not define themselves as part of the community in which they exist, do not feel subjectively significant in it. The presence of a small percentage of the common component in the self-image at each age stage demonstrates that only a small number of adolescents tend to self-awareness of themselves as part of a group, but this self-awareness is an important condition for the formation of personal identification, and, therefore, there is a need to implement appropriate pedagogical influences aimed at development of general substructures of self-awareness. In the process of our research, we discovered the presence of a significant number of negative constructs in all the age groups we studied. This may be evidence of problematic self-awareness caused by the social situation: integration into a new team, personal characteristics, unworked complexes, internal conflicts, etc.

The prevention of negative changes is the personal identification of the individual, without which its further development is impossible, its self-actualization, that is, what the individual is, what he thinks about himself, how he perceives his own active beginning and opportunities for development in the future. Procedural identification is alive now and capable of change, which makes it possible to correct it.

Keywords: internally displaced persons of adolescent age (hereinafter IDPs); personal identification; self image; cognitive, evaluative-emotional, behavioral composition; self-understanding; correction.

Постановка проблеми. Особистісна ідентичність – механізм, дія якого базується на сильному емоційному зв'язку індивіда з іншими людьми, що приводить до уподоблення, інколи неусвідомленого, себе з “іншим значущим” [16]. Дослідники розглядають особистісну ідентичність як сукупність настанов, спрямованих на себе. У більшості визначень наголошується на існуванні трьох її складових: когнітивної, емоційно-оцінювальної, поведінкової [13; 17]. У підлітковому віці розвиток особистісної ідентичності починається із з'ясування якостей свого Я, оцінки свого тіла, зовнішності, поведінки, здібностей за нечіткими, досить часто нереалістичними критеріями.

W. Doise визначає ідентичність як специфічний образ Я, систему установок індивіда, яка включає ставлення до самого себе, усвідомлення та само-оцінку своїх окремих властивостей. У цій системі існує кілька вимірів, за якими можна визначити рівень розвитку ідентичності. До таких аспектів автор відносить ступінь когнітивної складності, послідовність та стійкість [17].

Доцільно зазначити, що в літературі трапляється не лише трактування поняття “ідентичність”, але й поняття “ідентифікація”, що виступає механізмом формування ідентичності в онтогенезі та процесом самоотождентення з іншою людиною, групою та цінностями, що існують у суспільстві, а також роз-

глядається як механізм соціалізації індивіда, формування його особистості, який впливає на розвиток самосвідомості (Е. Еріксон, 2006).

За даними досліджень О. Краєвої, сьогодні посилюється потреба молодшої людини щодо самовизначення, формування здорової і гармонійної ідентичності, виходу з кризи ідентичності та пошук відповіді на запитання “Хто Я?” [10, 310–311]. Але водночас, за даними авторки дослідження, у значної частини українських підлітків сьогодні спостерігаються життєва безпорадність, соціальний нігілізм, пасивність, відчуженість від дорослих, зневіра та байдужість до всього [10].

З огляду на означену проблему М. Боришевський, Н. Скотна висловлюють думку, що незріла ідентичність поглиблює почуття загубленості, невпевненості, незахищеності, непоінформованості, стреси, конфлікти, сумніви щодо правильного чи неправильного вибору поведінки, порушує нормальний стан свідомості в умовах трансформації сучасного суспільства [3; 15].

Розуміння умов становлення особистісної ідентичності має практичну значущість як у плані досягнення людиною самоідентичності так і особистісного зростання пізнавального конструкту, тобто самопізнання, а також знаходження засобів подолання нею особистісних криз.

Аналіз основних досліджень. Проблема особистісної ідентичності була предметом студіювання таких визначних вчених: О. Бондаренко, який розуміє ідентифікацію як механізм особистісного розвитку та як захисний механізм [2]. А. Белкін, М. Боришевський трактують її як центральний механізм самосвідомості [1; 3]. А. Зубенко, Л. Клочек розкривають роль ідентифікації у процесі соціалізації [8; 9]. І. Булах, Ю. Алексеева висвітлюють емоційно-мотиваційний аспект процесу ідентифікації та її зв'язок з емпатією [4]. П. Рікер розглядає означене явище як емоційно-когнітивний процес ототожнення (у т. ч. неусвідомлюваного) суб'єктом себе з іншим суб'єктом, групою або взірцем у контексті реалізації прагнення набути чи засвоїти відповідні цінності, норми, ідеали, моральні якості іншої особи [16]. Н. Скотна визначає ідентичність як необхідну складову та критерій психічного здоров'я [15]. І. Великодна вивчала структуру особистісної ідентичності підліткового віку, що є передумовою нормативного розвитку його особистості, самореалізації та успішної адаптації до змінних суспільних умов, становлення у нього ідентичності як складної ієрархічної системи знань, уявлень про себе та емоційно-ціннісного ставлення до себе [5]. Дослідниця І. Середницька вказує на те, що ідентичність може набувати амбівалентної сутності, проявляючи одночасно динамічність-константність, стійкість-нестійкість, відкритість-закритість тощо. Стійкість ідентичності, та її нестійкість виявляється у розба-

лансованості, змінності, коливанні Я [14]. У науковому доробку Г. Костюка, акцентовано на потребі вивчення умов збереження особистістю самототожності в процесі становлення [3].

З огляду на проблему Р. Бернс розрізняє два види ідентичності. Перша заснована на тому, що людина зробила, як її сприймають навколишні, що вони думають про неї. Це ідентичність прив'язана до минулого, вона може призвести до стагнації і повторюваності в житті. Друга, так звана процесуальна ідентичність, є живою зараз і здатною до змін [3].

Попри велику кількість досліджень особистісна ідентичність внутрішньо переміщених осіб підліткового віку не були об'єктом і предметом дослідження. У вивченні цієї проблеми полягає *актуальність* обраної нами теми.

Мета нашого дослідження – виявлення особливостей розвитку особистісної ідентичності внутрішньо переміщених осіб підліткового віку. **Завданнями** дослідження визначили вивчення когнітивної складової особистісної ідентичності, що поєднує різноманітні уявлення підлітка про себе; поведінкової складової особистісної ідентичності, особливості якої полягає у тому, що об'єктом виступає сам носій настанови.

Виклад основного матеріалу. У вивченні процесу розвитку особистісної ідентичності ми виокремили проблему становлення процесуальної ідентичності у ВПО підліткового віку. Нас цікавили питання впливу на розвиток особистісної ідентичності підлітка у ситуації зміни місця проживання, появи нового соціального середовища, зміни навчального закладу, вчителів, ровесників, друзів.

Чи з'явилися вчинки, що викликають осуд дорослих, почастишали конфлікти з однолітками та близькими, відбулося зниження успішності, розвилися фобії та різні страхи, знизилася самооцінка, з'явилися комплекси. О. Змановська серед причин формування такої поведінки, яку вона називає девіантною, вказує на те, що, окрім умов фізичного середовища, зовнішніх соціальних умов, спадково-біологічних передумов, існують внутрішні особистісні причини, а саме: порушення саморегуляції, індивідуальна вразливість, дефіцит особистісних ресурсів, деформація ціннісно-мотиваційної сфери, емоційні проблеми, порушення сприйняття дійсності, негативний життєвий досвід [7].

На думку А. Маслоу, запобіганням таким змінам є особистісна ідентичність особистості, без задоволення потреби в ідентичності неможливий подальший розвиток особистості, її самоактуалізація. “Важливо прислухатися до самого себе, до власного Я в кожен момент свого життя...” [13, 113].

Усього в експерименті брали участь 57 підлітків з групи ВПО (12–13-річна група підлітків – 28 осіб, 14-річна група підлітків – 29 осіб), вчителі та шкільні психологи.

ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЇХ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Важливу роль у формуванні особистісної ідентичності відіграє потреба знань підлітком себе. Це один із механізмів самовизначення, що включає когнітивна складова особистісної ідентичності.

Зазначимо, що частина ВПО підлітків (7,9 %) деякою мірою відповіли, що поняття *девіантна поведінка* та її умови – це педагогічна занедбаність та важковиховуваність, стереотипність поведінки, стійкість такого поведінкового прояву.

Однак більше 58,6 % підлітків 12–13-літніх та 37,9 % 14-літніх, характеризуючи зміст поняття *девіантна поведінка*, відповідали: *невміння спілкуватися з ровесниками, вчителями, батьками; неадаптованість підлітка до навколишнього середовища;*

низький рівень вихованості підлітків; низький рівень духовних якостей; недостатність знань про самого себе; непоінформованість; не зрозумілість поняття, або не давали жодної відповіді. Багато з них плутали поняття *педагогічна занедбаність, важковиховуваність та девіантна поведінка.*

У таблиці 1 подано деякі показники розуміння підлітками суті поняття *девіантна поведінка*. Загалом респонденти називали більше 30 найменувань різних компонентів, а індивідуально – по 1–3 показники (від дуже конкретних до дуже загальних). Негативним, на нашу думку, є звуженість, обмеженість, розуміння різноманітності складових девіантної поведінки.

Таблиця 1

Розуміння ВПО підлітками суті поняття, “девіантна поведінка”

№	Компоненти поняття “девіантна поведінка”	% відповідей респондентів
1.	Низький рівень знань, небажання вчитись	28,8
2.	Невихованість	23,7
3.	Нездоровий спосіб життя	17,1
4.	Різні негативні якості особистості	13,6
5.	Низький рівень духовних якостей	12,5
6.	Прояви труднощів зі зміною соціального середовища	4,3

Загалом значна кількість підлітків недостатньо усвідомлюють девіантну поведінку як негативний фактор впливу на формування їх особистості. На запитання: *Які існують причини виникнення девіантної поведінки у дітей та підлітків?* були отримані відповіді, які ми проаналізували і виявили, що значна кількість підлітків вважають причинами появи девіантної поведінки некомпетентність вчителів школи, вихователів, батьків, а також деяких практикуючих психологів.

Підлітки, яких ми опитували писали, що це: *не знання вчителями, свого предмету, якого вони їх навчають; невиконання своїх обов’язків батьками підлітка, шкільними психологами, соціальними педагогами; бездоглядність або асоціальний вплив вулиці.*

Висвітлюючи причини появи такої поведінки, підлітки дали досить високий сумарний показник повних та неповних відповідей. Проте поглиблений аналіз уявлень підлітків з цього питання дав змогу визначити, що переважна більшість досліджуваних називають лише одну з причин виникнення труднощів у поведінці підлітків – *відсутність тісної взаємодії сім’ї та закладу освіти, залучення такої категорії підлітків до різноманітних інтерактивних форм роботи.* Серед основних причин, що призводять до формування труднощів у поведінці підлітків називали: *незайнятість у вільний від занять час, бездоглядність, проблеми в сім’ї, негативний приклад вчителів, тяжкий життєвий досвід, пов’язаний з війною у країні.*

Для дослідження когнітивної складової особистісної ідентичності ми використовували методику Хто Я? М. Куна і Т. Макпартленда, яка доволі широко застосовується у психодіагностичній практиці як варіант нестандартизованого самозвіту [11].

Особлива увага надавалася виявленню й аналізу об’єктивних і емоційних компонентів Я-структури та їх співвідношенню у досліджуваних. Під об’єктивною складовою маємо на увазі статусні і ролеві самохарактеристики, до емоційної складової нами були віднесені самоописи, пов’язані з емоційним ставленням до себе. Також за допомогою цієї методики ми виявляли особистісні Я-конструкти, що визначають рівень усвідомлення своєї тотожності з групою та спільнотою однолітків і свідчать про загальний рівень особистісної ідентичності.

Також для вивчення поведінкового компонента ми використали анкету І. Дружиніної [6], спрямовану на визначення рівня активності усвідомлення та прояву себе членом класу, групи в контексті засвоєння відповідних групових ідей, норм, цінностей та зразків поведінки у групі. Вважаємо за необхідне підкреслити, що обрані нами методики не претендують на всеосяжність і вичерпність. При їх доборі ми виходили з принципу оптимальної кількості найбільш інформативних показників.

У результаті кількісної та якісної обробки матеріалів експерименту, їх аналізу й узагальнення, ми виявили особливості образу Я підлітків з девіантною поведінкою 12–14-річного віку. Загальна кількість відповідей обстежуваних змінювалася від 10 до 20

**ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ
ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЇХ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

у досліджуваних підлітків 12 років, від 13 до 20 – 13 років, від 18 до 20 – 14 років що свідчить про певну когнітивну ускладненість з віком образу Я досліджуваних.

Отримані самохарактеристики було розподілено на об'єктивні, емоційні та загальні, що надалі трактуватимуться нами як складові або компоненти образу Я. До самохарактеристик об'єктивного типу ми віднесли відповіді: *людина, особистість, друг, донька / син*. До емоційних самохарактеристик ми віднесли відповіді за типом: *мрійлива, доброзичливий, веселий, енергійна, серйозний, любляча* тощо. Загальний компонент образу Я відображено у відповідях відповідного спрямування: *спортсмен, майбутній чемпіон, член групи, волонтер* тощо.

Розподіл об'єктивних, емоційних і загальних компонентів Я-образу у підлітків показав такі тенденції: у самоописах підлітки всіх вікових груп частіше використовують поняття, що становлять зміст емоційного компонента (51 %, 43 % і 48 % відповідно). Рідше трапляються об'єктивні поняття (22 %, 24 %, 25 % відповідно). Поняття, що відображають зміст загальної складової, зустрічаються ще рідше. Співвідношення за віковими групами відповідно становить 6 %, 8 % і 13 %.

Також у трьох вікових групах виявлено незначний відсоток підлітків, у відповідях яких зустрічається певна кількість недоречних, випадкових самохарактеристик (наприклад, *неслух, хуліган, дурило, хитромудрий, хресний батько, реп'ях* тощо). Цією обставиною, а також наявністю самохарактеристик,

що не були значимими для нашого дослідження, а тому не віднесені нами до жодної зі складових, пояснюється відсутність сумарного показника (у 100 %) усіх складових по кожному віковому етапу. На це вплинула і відсутність на бланках окремих респондентів усіх 20 відповідей.

Цікавою тенденцією вважаємо те, що загальні характеристики в 63 % описів розміщуються серед перших шести відповідей, а в 37 % випадках – з 11 до 16 позиції. Це засвідчує, що підлітки не визначають себе частиною спільноти, в якій існують, не відчують суб'єктивно значущого іншого в ній. Водночас наявність незначного відсотка загального компонента в образі Я у кожному віковому етапі демонструє, що лише незначна кількість підлітків володіє схильністю до самоусвідомлення себе частиною групи, але це самоусвідомлення є важливою умовою формування особистісної ідентичності. Отже, існує необхідність у здійсненні відповідних педагогічних впливів, спрямованих на розвиток загальних підструктур самосвідомості.

При обчисленні величини середніх значень (M_x) кожної зі складових образу Я підлітків та їх стандартних відхилень (σ_x) (див. табл. 2) з'ясували, що міра варіативності індивідуальних значень більша з об'єктивної та загальної складових, а при перевірці достовірності відмінностей середніх значень кожної з складових образу Я для всіх груп підлітків за допомогою непараметричного критерію для незалежних вибірок U-Манна-Уїтні статистична значущість була доведена тільки по загальній складовій ($p < 0,01$).

Таблиця 2

Зміна об'єктивної, емоційної та загальної складових образу “Я” ВПО підлітків різних вікових груп

Вікова група	Складові образу “Я”					
	Об'єктивна		Емоційна		Загальна	
	M_x	σ_x	M_x	σ_x	M_x	σ_x
12 років	4,35	1,58	9,9	2,25	1,04	0,88
13 років	4,97	1,56	9,1	1,92	1,62	0,85
14 років	4,76	1,62	9,5	1,46	2,24	0,69

У контексті аналізу загальної складової Я-образу підлітків також зверталася увага на наявність самохарактеристик, які пов'язані зі ставленням до інтерактивних форм діяльності: *відповідальний, наполегливий, цілеспрямований, розглябаний* тощо, хоча їх роль у структурі загальної самосвідомості не є досить вагомою. Водночас вони можуть розцінюватися як елемент сформованої особистісної ідентичності, оскільки відображають загальне ставлення до інтерактивних форм діяльності обстежуваних. У групі підлітків 12 років було виявлено 5 % подібних самохарактеристик, у 13 і 14-річних – 10 % і 8 % відповідно.

Важливу роль у структурі образу Я відіграють як позитивні, так і негативні характеристики, що пов'язані зі взаєминами з іншими людьми та оцінним сприйняттям себе. Одним із критеріїв сформованого образу Я є наявність логічного співвідношення негативних та позитивних самохарактеристик. Наприклад, позитивні самохарактеристики наших респондентів: *добрий, вихований, врівноважений, доброзичливий, сміливий тощо*, та негативних: *агресивний, злом'ятний, непринциповий, егоїстичний, драгівливий, лінивий* тощо. Наявність негативних висловлювань є важливим фактором, адже характеризує особистість як таку, що рефлексує власні особливості

ті, усвідомлює свої недоліки, визнає їх та, очевидно, готова до самозмін та самовдосконалення, що є необхідною умовою для становлення особистісної ідентичності підлітка. У випадку появи значної кількості негативних самохарактеристик можна говорити про проблеми особистісного й міжособистісного характеру, кризові тенденції, наявність неадекватної самооцінки та самосприйняття.

У процесі дослідження ми виявили наявність значної кількості негативних конструктів у всіх вікових груп. Це може бути свідченням проблемності самоусвідомлення, що зумовлено соціальною ситуацією, вливанням у новий колектив, особистісними особливостями, невідпрацьованими комплексами, внутрішніми конфліктами тощо.

Отже, образ Я у більшості опитаних характеризується різним рівнем когнітивної ускладненості, а більшість суджень про себе має виражений позитивний характер. Але у певній частині підлітків 12 років та 14 років доволі часто зустрічаються негативні самохарактеристики, що є свідченням певних особистісних проблем. Водночас незначна кількість негативних суджень свідчить про здатність до самокритичності й адекватного самоусвідомлення.

Зважаючи на те, що сформований образ Я повинен містити достатню кількість когнітивних, диференційованих конструктів об'єктивного, емоційного та загального характеру, що стосуються власної особистості, можемо розділити підлітків на дві групи: представники першої характеризуються відносною чіткістю і стійкістю уявлень про себе, володіють достатнім рівнем сформованості Я-образу, що виражається у його когнітивній насиченості та наявності достатньої кількості об'єктивних, емоційних, загальних (у їх логічному співвідношенні) позитивно забарвлених конструктів. Серед представників досліджуваних їх виявилось 18 %, 29 % і 26 % відповідно.

Представники другої групи продемонстрували недостатній рівень сформованості образу Я, що виражається у недостатній кількості когнітивних конструктів або їх бідності, в домінуванні лише однієї зі складових Я-образу, частоті появи самохарактеристик з негативним емоційним відтінком, суперечливості та неузгодженості окремих самоописів. Таких підлітків виявилось 82 %, 71 %, 74 % відповідно.

Висновки. Отже, особистісна ідентичність визначає те, що підліток про себе думає, як сприймає власне діяльне начало і можливості розвитку в майбутньому. Процесуальна ідентичність є живою зараз і здатною до змін, що дає можливість застосування засобів педагогічної корекції для нормалізації цього процесу. Вивчення проблеми впливу девіантної поведінки на процес розвитку особистості пов'язане з необхідністю проведення не тільки корекції, а й профілактики поведінки проблемних підлітків [12].

Окреслення основних напрямів програми корекційної та профілактичної роботи з таким контингентом школярів, а також визначення ефективності проведеної роботи з ними – питання перспективи нашого подальшого дослідження підлітків з ВПО, а також їхнього ставлення до нового соціального оточення як чинника розвитку особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белкин А.С. Идентификация личности. *Рідна школа*. 2013. № 4–5. С. 20–25.
2. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості. Харків : Фоліо, 1996. 237 с.
3. Боришевський М.Й. Теоретичні питання самоусвідомлення особистості. Київ : Вища школа, 2011. С. 5–38.
4. Булах І.С., Алексеева Ю.А. Развитие моральной самосознания личности подростка. Київ, 2003. 72 с.
5. Великодні І.В. Психологічна структура особистісної ідентичності підлітків. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки* / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2015. № 3 (28). С. 4–14.
6. Дружиніна І. Активне соціально-психологічне навчання : методичні матеріали. Рівне : РДГУ, 2020. 37 с.
7. Змановська О. Девіантологія : посібник для студ. ВНЗ. Київ : Академія, 2007. 288 с.
8. Зубенко А.С. Особистісна ідентичність як філософська проблема і результат світоглядних та соціальних трансформацій. *Науковий вісник. Серія: Філософія* / Харківський держ. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2004. Вип. 16. С. 31–36.
9. Клочек Л.В. Развитие процессов идентификации в подростковом и раннем юношеском возрасте : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2005.
10. Краєва О.А. Криза ідентичності підліткового віку та її роль у становленні зрілої особистості. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. КІПНУ імені Івана Огієнка. 2010. Вип. 7. С. 310–321.
11. Кун М., Макпартленд Т. Емпіричні дослідження установок особистості на себе. *Сучасна зарубіжна соціальна психологія*. Київ : Академія, 1994. С. 180–188.
12. Логвиненко Т., Клим М. Професійна готовність майбутніх соціальних педагогів до роботи в інклюзивному середовищі. *Молодь і ринок*. 2020. № 2 (181). С. 76–80. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2020.211896> (Index Copernicus).
13. Маслоу А. Самоактуалізація : тексти. Київ : Ваклер, 1997. С. 108–118.
14. Середницька І.Я. Проблеми вивчення феномена ідентичності. *Зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*. Київ, 2006. Т. VIII. Вип. 7. С. 300–305.
15. Скотна Н.В. Ідентичність як необхідна складова та критерій психічного здоров'я. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закл. освіті* : зб. наук. пр. 2008. Вип. 41. С. 181–183.
16. Рікер П. Сам як інший. Київ : Дух і Літера, 2002. 458 с.
17. Doise W. Social representations in Personal Identity Social Identity: International Perspective. Sage Publications, 2009. pp. 13–25.

REFERENCE

1. Belkin, A.S. (2013). Identyfikatsiia osobystosti [Personal identification]. *Native school*. No. 4–5. pp. 20–25. [in Ukrainian].
2. Bondarenko, O.F. (1996). Psihologichna dopomoga osobustosti [Psychological assistance of the individual]. Kharkiv, 237 p. [in Ukrainian].
3. Borishevski, M.J. (2011). Psihologichni zakonomimosti rozvytky duhovnosti osobystosti [Psychological regularities of the development of the spirituality of the individual]. *Monograph*. Kyiv, 199 p. [in Ukrainian].
4. Bulakh, I.S. & Alekseyeva, Y.A. (2003). Rozvytok moralnoi samosvidomosti osobystosti pidlitka [Development of moral self-awareness of the adolescent personality]. Kyiv, 72 p. [in Ukrainian].
5. Velykodna, I.V. (2015). Psihologichna struktura osobystisnoi identychnosti pidlitkiv [Psychological structure of personal identity of teenagers]. *Current problems of sociology, psychology and pedagogy*. Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav. No. 3 (28). pp. 4–14. [in Ukrainian].
6. Druzhynina, I. (2020). Aktyvne sotsialno-psykhologichne navchannia [Active social and psychological training]. *Methodical materials*. Rivne, 37 p. [in Ukrainian].
7. Zmanovska, O. (2007). Deviantolohiia: posibnyk dlia stud. VNZ [Deviantology: a guide for university students]. Kyiv, 288 p. [in Ukrainian].
8. Zubenko, A.S. (2004). Osobystisna identychnist yak filosofska problema i rezultat svitogliadnykh ta sotsialnykh transformatsii [Personal identity as a philosophical problem and the result of worldview and social transformations]. *Scientific Bulletin. Series: Philosophy*. Kharkiv State ped. University named after H.S. Skovorody. Kharkiv, pp. 31–36. [in Ukrainian].
9. Klochek, L.V. (2005). Rozvytok protsesiv identyfikatsii vidosoblennia u pidlitkovomu i rannomu yunatskomu vitsi [Development of processes of identification and separation in adolescence and early youth]. *Candidate's thesis*. M.P. Dragomanov National Pedagogical University. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kraev, O.A. (2010). Kryza identychnosti pidlitkovogo viku ta yii rol y stanovlenni zrioi osobustosti [The identity crisis of adolescence and its role in the formation of a mature personality]. *Problems of modern psychology: Coll. of science Ave. KPNU named after Ivan Ohienko*. Vol. 7. pp. 310–321. [in Ukrainian].
11. Kuhn, M. & McPartland, T. (1994). Empirychni doslidzhennia ustanovok osobystosti na sebe [Empirical studies of the individual's attitudes towards himself]. *Modern foreign social psychology*. Kyiv, pp. 180–188. [in Ukrainian].
12. Logvynenko, T. & Klym, M. (2020). Profesiina hotovnist maibutnykh sotsialnykh pedahohiv do roboty v inkluzyvnomu seredovyshchi [Professional readiness of future social pedagogues to work in an inclusive environment]. *Youth and market*. No. 2 (181). pp. 76–80. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2020.211896> (Index Copernicus). [in Ukrainian].
13. Maslow, A. (1997). Samoaktualyzatsiia: teksty [Self-actualization: texts]. Kyiv, pp. 108–118. [in Ukrainian].
14. Serednitska, I.Y. (2006). Problemy vyvchennia fenomena identychnosti [Problems of studying the phenomenon of identity]. *Coll. of science works of the Institute of Psychology named after H.S. Kostyuk of the APN of Ukraine*. Kyiv. Vol. VIII. Issue. 7. pp. 300–305. [in Ukrainian].
15. Skotna, N.V. (2008). Identychnist yak skladova ta kryterii psykhiчного zdorovia [Identity as a component and criterion of mental health]. *Updating the content, forms and methods of education and upbringing in the Education*. Kyiv, Issue 41. pp. 181–183. [in Ukrainian].
16. Riker, P. (2002). Sam yak inshi [Himself as another]. Kyiv, 458 p. [in Ukrainian].
17. Doise, W. (2009). Social representations in Personal Identity Social Identity: International Perspective. Sage Publications, pp. 13–25. [in English].

Стаття надійшла до редакції 01.12.2023

Кредо інтерактивного навчання:

“Ще, що я чую, я забуваю. Ще, що я бачу й чую, я трохи пам’ятаю. Ще, що я чую, бачу, обговорюю – я починаю розуміти. Коли я чую, бачу, обговорюю й роблю – я набуваю знань і навичок. Коли я передаю знання іншим, я стаю майстром”.

“Наочність варта не тільки сотні слів, а й утричі ефективніша за одні лише слова. Слова – це кольорові камінці. Мало їх назбирати – треба ще навчитися з них узори викладати”.

*Ірина Вільде
українська письменниця*

“Світло науки одне, і, якщо зробити його яскравішим в одному місці, воно стане яскравішим усюди”.

*Айзек Азімов
американський письменник*

